

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

کلیه حقوق مادی و مترتب بر نتایج مطالعات و ابتکارات و
نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع این پایان نامه
متعلق به دانشگاه رازی است.

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی

عنوان:

بررسی سیر تحول حروف اضافه در زبان فارسی

استاد راهنما:

دکتر حمید طاهری

استاد مشاور :

دکتر وحید مبارک

نگارش:

زهره حسینی

بهمن ۱۳۸۸

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی

عنوان:

بررسی سیر تحول حروف اضافه در زبان فارسی

نگارش:

زهرة حسینی

در تاریخ ۸۷/۱۱/۴ توسط هیات داوران زیر بررسی و با درجه به تصویب نهایی رسید.

(۱) استاد راهنمای پایان نامه دکتر حمید طاهری با مرتبه علمی	استاد یار	امضاء
(۲) استاد مشاور پایان نامه دکتر وحید مبارک با مرتبه علمی	استاد یار	امضاء
(۳) استاد داور داخل گروه: دکتر عیسی نجفی با مرتبه علمی	استاد یار	امضاء
(۴) استاد داور خارج گروه: دکتر علی محمدی با مرتبه علمی	استاد یار	امضاء

۱۳۸۸ بهمن

تقدیر و سپاس

سپاس و ستایش بی کران تنها خاص محضر بی کرانه اوست که در پس شبانگهان تیره نومیدی طلوع سپیدی صبح را قرار داده و بی مهر نگاهش بادی نمی وزد و برگی نمی افتد تا ما باور کنیم در پس تمام پایانه‌ها آغازی نهفته است و در پس تمام پروریده‌ها پروردگاری که بی اذن او مرا توانایی گام برداشتن در این راه نبود.

آنچه در اندیشه‌هاست گاه فراتر از واژه است. همانند سپاسگذاری از افرادی که هر کلامشان آموزش حرفی از کتاب زندگی است. بر خود واجب می دانم در اینجا از کمک های بیدریغ اساتیدم خصوصا مشاوره و همفکری استاد بزرگوارم دکتر مبارک و راهنمایهای با ارزش استاد گرانقدرم دکتر طاهری تشکر کنم و از خداوند منان سلامت و سرفرازی روزافزون ایشان را خواستارم.

تقدیم به:

روح پدرم

زحمات مادرم

و

صداقت همسرم

چکیده

آیا دلالت‌های حروف در زبان فارسی سیر تحول خود را به سمت انحصار و اختصاص طی کرده اند؟ ما در این تحقیق در پی اثبات فرضیه کاهش دلالت‌های حروف در زبان فارسی هستیم. در دوره های گذشته زبان فارسی هر حرف بر چندین کارکرد متفاوت دلالت داشته‌است اما بعد از طی مسیر تحول، که با نوسانات افزایشی-کاهشی همراه بوده است از تعداد دلالت‌های هر حرف کاسته شده و در دوره سوم زبان فارسی هر یک از حروف به کارکردهای مختص به خود رسیده‌اند. در این تحقیق با انتخاب تصادفی صفحاتی از تعدادی از کتب برجسته هر دوره صدساله زبان فارسی و بررسی بسامدی حروف موجود در این صفحات و دلالت‌های هر یک از آنها سعی شده این سیر تحول و به انحصار رسیدن نشان داده شود. این پایان نامه شامل دو فصل می‌شود. فصل اول به دو بخش تقسیم می‌شود. در بخش اول کتابهایی که برای تحقیق انتخاب شده‌اند با شرح مختصری معرفی می‌شوند و در بخش دوم اصطلاحاتی که برای کارکردها به کار رفته شرح داده می‌شوند. در فصل دوم حروف به ترتیب الفبا ذکر می‌شوند. در ابتدا برای هر یک از دلالت‌های یافته شده حروف نمونه‌هایی به عنوان مثال ذکر می‌شوند سپس یک جدول کلی از میزان کاربرد آنها ارائه شده و بعد نتیجه به صورت نمودار نمایش داده می‌شود و بعد تحلیلی از نتایج به دست آمده ذکر می‌شود.

کلید واژه‌ها: حروف اضافه، تحول دلالت‌ها.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه.....
۶	فصل اول.....
۷	بخش اول: معرفی کتابها.....
۱۲	بخش دوم: شرح اصطلاحات.....
۱۶	فصل دوم.....
۱۷	از- نمونه ها.....
۶۲	از- جداول آماری.....

از-نمودار.....	۶۵
از-تحلیل.....	۶۶
الا.....	۷۰
با-نمونه ها.....	۷۱
با- جداول آماری.....	۸۳
با- نمودار.....	۸۶
با- تحلیل.....	۸۷
باز.....	۹۱
بر.....	۹۲
بر- نمونه ها.....	۹۳
بر- جداول آماری.....	۱۱۶
بر- نمودار.....	۱۱۹
بر- تحلیل.....	۱۲۰
برای- نمونه ها.....	۱۲۳
برای- جدول آماری.....	۱۲۶
به- نمونه ها.....	۱۲۸

۱۷۰	به - جداول آماری
۱۷۳	به - نمودار
۱۷۴	به - تحلیل
۱۷۶	پیش
۱۷۷	جهت
۱۷۸	چون
۱۸۱	چه
۱۸۲	در - نمونه ها
۲۰۲	در - جداول آماری
۲۰۴	در - نمودار
۲۰۵	در - تحلیل
۲۰۸	اندر - نمونه ها
۲۱۴	اندر - جداول آماری
۲۱۵	اندر - نمودار
۲۳۲	زی
۲۳۳	را - نمونه ها

۲۴۲ را- جداول آماری.....

۲۴۴ را- نمودار.....

۲۴۵ را- تحلیل.....

۲۴۸ سوی.....

۲۴۹ فرا.....

۲۵۰ مانند.....

۲۵۱ و.....

مقدمه

زندگی بشر از قرون گذشته تا به امروز در ابعاد مختلف درچار تحول شده است. به نوعی می توان گفت تحول، مبنای اساسی پیشرفت و تکامل می باشد. یکی از ابعاد اساسی زندگی بشر، زبان است. زبان وسیله ارتباط بین انسانها و سرآغاز تمام تحولات محسوب می شود. آنچه درجهان دچار تحول می شود بر تفکر و زبان بشر موثر است و متقابلاً آنچه در تفکر بشر تحول می یابد بر جهان اطراف تاثیر می گذارد. در بررسی ابعاد مختلف زبانهای بشری نظریات متعددی وجود دارد. عده ای سعی در بررسی و یافتن منشاء زبان دارند برخی منشاء زبان آسمانی و برخی طبیعی و تقلید از حیوانات و طبیعت می دانند و برخی زبان را یک قرارداد اجتماعی می دانند. عده ای نیز به دنبال یافتن ریشه های مشترک برای زبانهای متفاوت جهان هستند. در کنار تمام این تلاشها، عده ای سعی می کنند در دایره ای محدودتر، آنچه که در زبان امروز وجود دارد را مرحله به مرحله به عقب باز گردانند و از این طریق مراحل تحول زبان را بررسی کنند. برای این نوع بررسیها لازم است زبان به بخشهای مختلف تجزیه شود و صورت تحولات هر بخش به شکل جداگانه بررسی شود. تحولات زبان در چند حوزه اتفاق می افتد در حوزه واجها، واژگان، صرف، نحو و معنا. تحول در این حوزه ها علت های متعددی دارد. از جمله حذف و یا ایجاد کلمات تازه براساس تغییر مصادیق اجتماعی، و ورود کلمات تازه از زبانهای دیگر، تحولات دینی و ورود الفاظ مخصوص این تحولات به زبان و دلایل فراوان دیگری که هر یک تحول تازه ای را در زبان به دنبال داشته اند.

بخشی از واژگان زبان، حروف هستند. برخلاف تصور عمومی، که به علت عدم وجود مصادیق برای حروف آنها را کمتر دچار تحول می بینند، با هر مرحله از تحولات زبان حروف آنها را کمتر دچار تحول می بینند، با هر مرحله از تحولات زبان، حروف نیز دچار تحول می شوند.

(حروف مجموعه کلماتی هستند که معنی مستقلی ندارند و برای پیوند عناصر جمله به کار می روند، نسبت میان دو کلمه یا دوبند و کلمه با بند یا جمله را بیان می کنند و ما بعد خود را متمم کلمه دیگر قرار می دهند چنان که معنی کلمه اول بدون ذکر کلمه دوم ناتمام می باشد.) البته این تعریف در همه دوره ها و یا برای همه زبان ها تعریفی جامع نیست.

زبان به سه شاخه تک هجایی، پیوندی و تصریفی تقسیم می شود. در زبان تک هجایی عامل پیوندهمان تک هجایی بودن کلمات است یعنی هر هجایی دلالت بر یک کلمه دارد. در زبانهای پیوندی افزوده شدن اجزائی بر ابتدا و انتهای کلمات عامل تعیین نقش برای کلمه یا مشخص کردن مذکر و مؤنث بودن و یا مفرد و جمع بودن کلمه بوده اما در زبانهای تصریفی کلمات بی معنایی وجود دارند که وقتی در کنار کلمات دیگر قرار می گیرند باعث تعیین نقش آن کلمات در جمله می شوند. در این گونه زبانها دیگر ترتیب اجزای کلام اهمیت ندارد و بعنوان مثال فاعل هر جای جمله قرار بگیرد فاعل است.

بعد از آمدن شاخه ای از قوم آریا به ایران، زبان آنها، که فرس کهن نامیده می شود و نشانه ای از آن در دست نیست به زبان فارسی باستان متحول شده بر اساس کتیبه های باقی مانده از این زبان، مشخص شده که فارسی باستان در گروه زبانهای پیوندی قرار داشته و همانطور که گفته شد گروه زبانهای پیوندی حروف نقش نما ندارند و با اضافه شدن عناصری به کلمات نقش آنها در جمله مشخص می شده است. این دوره از زبان فارسی از حدود هزار سال قبل از تولد مسیح تا پایان دوره هخامنشی بوده، که کتیبه بیستون از آن زمان به جا مانده است. با تحول زبان از دوره باستان به دوره میانه، یعنی از دوره هخامنشی تا حدوداً زمان حکومت یعقوب لیث در سیستان عناصر نقش نما، که به کلمات اضافه می شدند از زبان حذف شدند و به دنبال آن کلماتی از زبان از طبقه خودنزل یافته و برای مشخص کردن نقش کلمات در جمله به کار رفتند. این کلمات که در دوره قبل از طبقه کلمات پر یعنی معنی دار و قابل صرف شدن بودند در دوره میانه به حروف بی معنی با وظیفه نقش

نمایی تبدیل شدند . البته برخی از حروف در دوره بعد همان صورت متحول شده اجزای انتهای کلمات بودند که به دوره بعد راه می یافتند .

زبان فارسی در مرحله بعد از زبان فارسی میانه به فارسی دری متحول می شود که دوره زمانی آن تا روزگار ما می رسد. زبان فارسی دری را به سه دوره می توان تقسیم کرد ، دوره اول از نخستین متون به جا مانده در قرون سه و چهار آغاز می شود . مرکزیت زبان فارسی دری ، در این دوره ، نواحی شرق ایران و خراسان بود به نحوی که زبان فارسی دری ، زبان رسمی دربار شد و سخنوران زیادی به این زبان شعر گفته و کتاب می نوشته اند .

این دوره تا حدود قرن هفتم و تاخت و تاز مغول به این نواحی به طول می انجامد . در این زمان مرکزیت زبان دری در این نواحی از میان می رود و محوریت زبان دری به نواحی مرکز و غرب ایران کشیده می شود و چون مردم این نواحی به این زبان کاملاً مسلط نبوده اند علاوه بر حفظ لهجه خود ، شروع به آموختن این زبان و قلم زدن در آن کرده اند . به این ترتیب این دوره از زبان فارسی تا قرن سیزدهم ادامه یافت و بعد از آن دوره سوم با رواج صنعت چاپ و فن ترجمه تحولات زیادی یافت که حاصل آن همین زبان امروزی است که ما بدان سخن می گوئیم .

حروف در این دو دوره تا رسیدن به زمان ما دچار تحولات زیادی شده است . گاهی یک حرف در دلالت خود ضعیف می شده و به خاطر ضعف در ایفای نقش دچار تحول می شده است. تحول در حروف انواعی دارد. از آنجمله اینکه گاهی یک حرف از زبان حذف شده و یا حرف تازه ای به عرصه زبان قدم می گذاشته و گاهی دو یا چند حرف به هم می پیوسته اند تا حرف جدیدی ایجاد کنند که در ایفای نقش قوی تر عمل کند و گاهی با پیوستن یک کلمه معنادار به حروف و ایجاد یک شبه حرف اضافه ، دلالت حرف را تقویت می کرده اند . اما نکته ای که می توان به مجموعه تحولات حروف افزود کاهش کارکردهاست . به این صورت که ، هر حرفی در زبان امروز یک یا چند کارکرد منحصر به خود را دارد و باهمین کارکردهای مخصوص به خود در زبان امروز به کار برده می شوند . اما در دوره های قبل چنین نبوده و هر حرفی علاوه بر کارکردهای منحصر به خود بر چندین کارکرد متعدد دیگر دلالت داشته و البته این تعدد کارکردها با عبور زبان از دوره اول به دوره دوم و بعد به دوره سوم کاهش یافته اند و در دوره دوم در مواردی حتی اگر کاهش نیافته اند میزان کاربرد آنها بسیار تقلیل یافته است . و در دوره سوم کاملاً به انحصار رسیده اند . البته عواملی در این تعدد کارکردها و تحول آنها

مؤثر است که از جمله آن می توان به تأثیرات محیط جغرافیایی نویسندگان اشاره کرد . مسلماً هریک از نویسندگان دو دوره پیشین اگر چه سعی داشته اند تا به زبان فارسی دری بنویسند اما نمی توان تأثیرات محیطی که در آن زندگی می کنند و لهجه ای که نیازهای روزمره خود را بوسیله آن برآورده می کنند را ندیده گرفت . با نگاهی به زادگاه نویسندگان کتابهای انتخاب شده در این تحقیق، برای بررسی سیر تحول متوجه می شویم که تمام نویسندگان کتاب های دوره اول مربوط به نیمه شرقی ایران هستند و همه در نواحی نیشابور ، طوس ، غزنه ، سمرقند ، خوارزم و سیستان می زیسته اند. تأثیر لهجه های مشترک و یا نزدیک به هم سبب نزدیکی سبک نوشتار نویسندگان دوره اول به یکدیگر است. اما همانطور که گفته شد در دوره دوم محوریت زبان دری از نواحی شرقی ایران به سایر نواحی کشیده شد و نویسندگان دوره دوم از شهرهای متفاوتی هستند که اشتراک لهجه ها در آنها تا حدود زیادی کم شده است . نویسندگان دوره دوم از شهرهای همدان ، زنجان ، خواف ، شیراز ، کاشان ، هرات ، قزوین ، فسا و خوارزم هستند . و این یعنی پراکنده شدن زبان در دوره دوم در نواحی مختلف ایران. ، به این معنی که هر نویسنده ای با حفظ لهجه خود ، به زبان فارسی دری می نوشته است و از پذیرفتن تأثیرات لهجه بر نوشتار بصورت ناخود آگاه ناچار بوده است .

همین مسأله ، یعنی انتقال محوریت زبان دری به نواحی دیگر ، سبب ایجاد تفاوت های سبکی و کاربردی میان نویسندگان دو دوره است و گر در آثار نویسندگان دوره دوم هنوز کارکردهای حروف وجود دارند و میزان کاربردشان کم شده است به سبب پیروی نویسندگان دوره دوم از نویسندگان دوره اول بوده است .

نکته دیگر پیرامون کارکردهای هر حرف است . همانطور که گفته شد هر حرفی در دوره اول و دوم بر کارکردهای متفاوتی دلالت داشته و این کارکرد ها به تدریج با تضعیف دلالت حذف شده اند اما وجود این کارکردها دلیل بر مصنوع نویسی و ایجاد تکلف در آثار نویسندگان این دوره ها نیست . در این زمینه دکتر طاهری معتقد هستند این حروف در همین کارکردها، در عصری که به کاربرده شده اند از کارکردهای اصلی بوده اند و نویسندگان این دوره ها آنها را کاملاً بجا و درست به کار برده اند زیرا هریک از این کارکردها نشأت گرفته از تفکر مردم آن عصر بوده و تفکر مردم آن عصر به نوعی بوده که این کارکردها برای این حروف ، کاربردهای حقیقی و درست هستند

سایر نکات پیرامون کارکردهای مختلف و نحوه افاده مقصود حروف و تحول ایجاد شده در آن در بخش های تحلیل حروف مطرح می شود .

حروف بطور کلی به دو دسته حروف ربط و اضافه تقسیم می شوند . در این پایان نامه سعی شده است با راهنمایی های ارزشمند دکتر طاهری، سیر تحول حروف اضافه، از قدیمی ترین آثار به جا مانده زبان فارسی تا به امروز ، در راستای تحقیق پیرامون فرضیه حذف و یا اضافه شدن حروف به زبان و تحول کارکردهای حروف در نتیجه ضعف دلالتها، بررسی شود. برای این کار مطابق نظر اساتید راهنما و مشاور تعداد سی کتاب از هر سه دوره زبان فارسی دری انتخاب شد و از هر کتابی به صورت تصادفی بین بیست تا سی صفحه انتخاب شده تا در این صفحات آمار کارکردهای هر حرف و میزان استفاده از آن مشخص شود و برای هر کارکرد مثال هایی ذکر می شود .

در فصل اول کلیاتی مربوط به تحقیق مورد نظر مطرح شده است از جمله سیر تحولات زبان و حروف ، معرفی مختصری از سی کتاب منتخب و توضیح اصطلاحات مورد استفاده برای کارکردها. در فصل دوم حروفی که در این کتابها یافته شده اند طبقه بندی شده و براساس حروف الفبا طبقه بندی می شوند. در ابتدا برای هر حرفی نمونه هایی از کارکردهای مختلف یافته شده و بعنوان مثال ذکر میشوند و سپس آمار میزان استفاده نویسنده از حرف مورد نظر در کارکردهای مختلف به صورت جدول نشان داده میشود و در بخش بعد از التقاط این جدول ها برای هر حرف یک جدول کلی ایجاد می شود که با استفاده از نظریات و راهنمایی های دکتر طاهری هر یک از این جدول ها تحلیل می شوند و نتیجه بصورت نمودار ارائه می شود. در زمینه نام کارکردها و شیوه تحقیق از کتاب حروف اضافه دکتر خطیب رهبر تا حدود زیادی الگو برداری کرده ام. اگر چه کاربردهای حروف در زبان فارسی امروز برای همه اهل زبان مشخص است اما ترجیح داده شد با انتخاب یک کتاب از دوره سوم و مقایسه کارکردهای هر دو دوره با آن، میزان تفاوت کارکردها و به انحصار رسیدن کارکردها برای حروف را به شکلی واضح تر نشان دهیم. سی امین کتاب انتخاب شده کتاب گذشت زمانه از بزرگ علوی است.

فصل اول

بخش اول:

معرفی کتابها

مقدمه شاهنامه ابومنصوری؛ این اثر در سال ۳۴۶ هجری قمری به فرمان ابومنصور عبدالرزاق که در آن زمان سپهسالار کل خراسان از طرف دولت سامانیان بود توسط ابومنصور العمری نوشته شده این اثر که از قدیمی ترین آثار زبان فارسی محسوب می شود از میان رفته و تنها مقدمه آن به دست ما رسیده است. ظاهراً این اثر از منابع فردوسی در سرودن شاهنامه بوده است.

الابنيه عن حقایق الا دويه؛ این اثر نوشته ابومنصور موفق بن علی الهروی در عصر منصور بن نوح سامانی (۳۵۰ و ۳۶۶ هـ) تألیف شده است. در این کتاب پیرامون گیاهان مختلف و خواص آنها و داروها صحبت شده است. این کتاب از قدیمی ترین آثار فارسی بعد از اسلام محسوب می شود.

التفهيم للاوائل صناعه التنجيم؛ ابوریحان محمد بن احمد البیرونی (م ۳۶۲ - و ۴۴۰ هـ) در بیرون پایتخت خوارزم متولد شده و در طول عمر خود کتاب های متعددی در زمینه های علمی مختلف تألیف کرده است از جمله آثار او التفهیم است که در بیان مبانی علم نجوم به دو زبان عربی و فارسی نوشته شده است.

زین الاخبار گردیزی؛ نوشته ابوسعید عبدالحی بن الضحاک بن محمود گردیزی است که در شهر غزنین و در دوران پادشاهی عبدالرشید بن مسعود بن سبکتکین (۴۴۱-۴۴۴ هـ) تألیف شده است نویسنده اثر معاصر ابوریحان بیرونی بوده است. زین الاخبار تاریخ مختصر ایران است از ظهور اسلام تا سال ۴۳۳ که در قسمتهای اول، کتاب مختصر و در سالهای پایانی به دلیل معاصر بودن نویسنده با سامانیان مشروحتر است.

کشف المحجوب؛ از قدیمیترین آثار زبان فارسی در زمینه تصوف می باشد نوشته شیخ ابوالحسن علی بن عثمان الجلابی هجویری غزنوی (م ۴۶۵ هـ) از مولفان بزرگ نیمه اول قرن پنجم هجریست. این کتاب از امهات کتب صوفیه است که بعدها مورد استفاده بسیاری از کسانی قرار گرفت که در این زمینه کتاب می نوشته اند.

تاریخ سیستان؛ موضوع این کتاب بررسی تاریخ سیستان از زمان ساخته شدن این شهر است تا سال ۴۴۵. البته این کتاب به دوبخش تقسیم می شود و بعدها شخص دیگری حوادث تاریخی این شهر تا سال ۷۲۵ را به آن می افزاید نام نویسندگان هر دو بخش از کتاب از آن حذف شده و اطلاعات دقیقی راجع به نام و مکان زندگی نویسنده در دست نیست.

تفسیر سوراآبادی؛ از تفاسیر معتبری است که ظاهراً در قرن ششم هجری به قلم ابوبکر عتیق سوراآبادی به فارسی شیوایی نگاشته شده است و در طی قرون مختلف مورد قبول مسلمانان واقع شده و از روی آن نسخ مختلفی نوشته شده است.

سیاست نامه؛ یا سیرالملوک عنوان کتابی است در پنجاه باب که سیدالوزراء قوام الدین نظام الملک طوسی در آن تجربیات خود را در زمینه های مختلف با هدف عبرت گیری بیان میکند این کتاب از نظر جزالت عبارات و تنوع مطالب از کتب کم نظیر زبان فارسی است.

تاریخ بیهقی؛ بی گمان از زیباترین و تأثیرگذارترین کتب نثر تاریخی زبان فارسی است که اگر ویژگی های ادبی آنرا با دقت تاریخی و وسواس نویسنده در بیان دقیق مطالب جمع کنیم می توان آن را بهترین کتاب تاریخی- ادبی زبان فارسی دانست. خواجه ابوالفضل محمد بن حسین بیهقی (م ۳۸۵ هـ)، دبیر فاضل دربار غزنویان، تاریخ سلطنت آل سبکتکین را درسی جلد به رشته تحریر کشیده که تنها پنج مجلد از آن به دست ما رسیده است.